

SOSIR - ČOMSKI I NAUKA O KNJIŽEVNOSTI

Malo je koja nauka tako snažno uticala na formiranje teorijske svesti u nauci o književnosti kao lingvistika Ferdinanda de Sosira. Razlozi ovom uticaju su višestruki i složeni, ali najodsudniji je izvesno stihijsko poklapanje rezultata Sosirove lingvistike sa rezultatima do kojih je moderna poezija već došla u drugoj polovini XIX veka s Malarmeom i Remboom, kao i s teorijskim doprinosom škole ruskog formalizma. U toj svetlosti Sosirova lingvistika se pojavljuje samo kao vrhunac srodnih duhovnih tendencija koje su nicala na različitim stranama i u različitim sferama istraživanja. Duhovna atmosfera za recepciju koncepcije Ferdinanda de Sosira već je bila stvorena i on je svojom lingvističkom teorijom samo našao mesto u jednom već pripremljenom raspoloženju. Ali, pri tom, treba imati u vidu još nešto. U vreme pojave Ferdinanda de Sosira kriza nauke o književnosti bila je na svom vrhuncu. Sredstva za interpretaciju književnih dela, pogotovu pesničkih, koja je izgradio XIX vek pokazala su se kao nedovoljna i manjkava. Shvatilo se da sociološki i pozitivistički instrumentarijum ne samo što ne objašnjava nego čak i ne poriče ono što je za poetsko delo bitno, tj. njegov poetski jezik. Poetska reč je nekako ostajala po strani ili je interpretirana samo kao izraz mišljenja, kao instrument mišljenja, tj. kao sredstvo za ekspliciranje ideja. Pesnici su, međutim, pokazali da reč ima i relativno samostalnu ulogu i da je stoga potrebno shvatiti je i po toj njenoj relativnoj samostalnosti. Svojom teorijom o reči kao znaku Ferdinand de Sosir samo je ubrzao postojanje duhovne inklinacije, dajući književnim teoretičarima u ruke moćno sredstvo za razumevanje fenomena znaka kao stvarnosti *sui generis*.

Za nauku o književnosti Sosirove lingvističke teorije bile su neka vrsta kotve spasenja. Struk-

turalista Rolan Bart žalio se da je osnovni problem u nauci o književnosti teškoća u definisanju njenog predmeta. I u ovoj, metodološkoj, sferi Sosirova ukazivanja pokazala su se kao mudra. Čuvena je njegova reč da predmet ne prethodi tački gledišta, nego je obrnuto: tačka gledišta stvara predmet (F. de Sosir: *Opšta lingvistika*, Nolit, 1969, str. 17). Danas se nijedan ozbiljan teoretičar ne može da ogлуši o ovaj Sosirov zahtev. Veliki deo svog intelektualnog napora utrošio je upravo na formiranje tačke gledišta, tj. u izgradnju metodološkog instrumentarijuma.

Sosirova lingvistika pojavila se u toku prvog svetskog rata, u vreme rasapa mnogih duhovnih i društvenih vrednosti. Za njegovu lingvističku teoriju to je svakako spoljašnja okolnost koja nije i ne može biti uzrokom njenih duhovnih temelja. Ali, ako te okolnosti nisu uslovile njegov lingvistički rad, one u dobroj meri objašnjavaju recepciju te teorije. Ona je u izvesnom posrednom smislu omogućila da se poetska reč oslobodi balasta pojma „sadržaja”, da se iz književnog dela odstrani vanlingvistička stvarnost i da se o tome stekne puna teorijska svest.

Na ovom mestu mi se nećemo baviti svim lingvističkim pitanjima koja je pokrenuo Ferdinand de Sosir. U središtu naše pažnje biće samo ona lingvistička problematika koja je izazvala izvesne posledice u sferi poetike, tj. u sferi shvatanja i razumevanja poetske reči.

Sosir oštro razgraničava jezik od govora. On u jeziku vidi društveni proizvod sposobnosti govora i skup nužnih konvencija prihvaćenih od društva. Govor takođe pripada društvenoj sferi, ali i individualnoj sferi, i upravo zbog ove individualne komponente nemoguće ga je klasifikovati, jer nema načina da se utvrdi princip njegovog jedinstva. I upravo zato princip klasifikacije može biti samo jezik (str. 19).

Vratimo se Sosirovoj tvrdnji da je jezik društveni proizvod sposobnosti govora. Ova definicija se sastoji od dve različite i različito usmerene komponente. Jezik kao društveni proizvod i jezik kao sposobnost govora. Šta je u jeziku „društveni proizvod”? Društveni proizvod u jeziku jeste skup nužnih konvencija prihvaćenih od društva. Jedan znak prihvaćen od društva postaje društven upravo aktom prihvatanja. A šta je sposobnost govora? Sposobnost govora je jedna psihička činjenica, nešto što je utemeljeno u individualnoj svesti. U Sosirovoj teoriji jezik kao društveni proizvod, tj. kao skup nužno prihvaćenih konvencija, se na izvestan način suprotstavlja jeziku kao psihičkoj činjenici. Ovde imamo dve razdvojene ravni. To razlikovanje se može uvažiti i prihvatiti kao izvesno metodsko pola-

zište. Sposobnost govora je neosporno mentalna činjenica, ali mentalna činjenica koja ima društvenu artikulaciju, te je, prema tome, i sama društveni proizvod. Mogli bismo reći da je sposobnost govora društveno artikulirana mentalna činjenica na psihičkoj ravni. Ona ne prestaje biti društvenom činjenicom time što se pojavljuje na psihičkoj ravni, mada se u tome prelazu s jednog nivoa iskazivanja na drugi događaju bitni procesi transformacije. U tom smislu Sosir je sasvim u pravu kad tvrdi da jezik nije društvena ustanova u svemu slična drugim društvenim ustanovama (str. 19). Zašto? Zato što u jeziku materijalni supstrat (fonična supstanca) nije ono bitno od čega je jezik sačinjen. Istina je da se on može pojaviti samo posredstvom fonične supstance, ali se ne svodi na nju.

Međutim, kada Sosir tvrdi da jezik nije društvena ustanova slična drugim društvenim ustanovama, on ne pomišlja samo na različitost nivoa na kojima se jezik ispoljava kao društveni proizvod i kao sposobnost govora nego na apsolutnu odeljenost njihovih artikulacija. Govor čoveku nije prirodno dat već mu je data prirodna sposobnost da ustanovi jezik (str. 20). U svemu što čovek čini priroda ima nesumnjivo važan udeo. Ali uticaj prirode na čovekove sposobnosti ide i može ići isključivo preko društveno artikuliranih veza. Drukčije ne može biti objašnjena ta čovekova prirodna sposobnost da ustanovi jezik i da se njime koristi. U stvari, Sosirova formulacija je tautološka, ali se u njoj ipak dovoljno jasno razabire nastojanje da se jezik shvati kao psihička stvarnost koja ne uspostavlja korelacije s društvenim agensom. Nema sumnje da se jezik nikad ne bi formirao da nije bilo prirodnih preduslova za to (glas, organi koji učestvuju u njegovoj artikulaciji i sl.) ali to ni izdaleka nije dovoljno da se stvori jezik. Mnogo bitniji uslov za stvaranje jezika jeste čovekova psihička moć, a ova je neposredan proizvod čovekovog rada, društvenih odnosa i nagomilanih znanja. Opšta psihička moć je društveni proizvod; prirodne sposobnosti bilo koje vrste, pa i za jezik, postaju „sposobnosti” tek posle izvesne društvene verifikacije. Tokom svog istorijskog postojanja čovek nije samo sticao izvesne „prirodne” sposobnosti već je mnogo i gubio, jer su se pokazale nepotrebnim, jer su mogle biti zamenjene mnogo efikasnijim.

Međutim, jezik kao društveno artikulirana mentalna činjenica na psihičkoj ravni ima i svoje izrazite osobenosti i ona mora biti razmatrana ne samo sa stanovišta geneze već i sa stanovišta svoje posebnosti, tj. sa stanovišta onoga što jednu psihičku činjenicu i čini psihičkom činjenicom. Glavna zasluga Ferdinanda de Sosira se i sastoji u ispitivanju te posebne činjenice.

Švajcarski lingvist je dobro uočio da se „slika reči” ne poistovećuje niti može poistovetiti sa „zvukom” koji je prati i da je ova psihičke prirode kao i pojam koji je uz nju vezan (str. 22). Ova opservacija nije bila nova, ali povezana sa Sosirovim metodičkim nastojanjem da se ostane isključivo na terenu jezika i da se jezik uzme za normu svih drugih manifestacija (str. 18), učinila je da dobije neobičnu težinu i važnost. U toj formulaciji „slika reči” i pojam dobili su potpuno novu korelaciju. Sosir kritikuje i odbacuje stanovište po kojem je jezik jedna vrsta nomenklature u kojoj se pretpostavljaju ideje koje postoje pre reči. Ono nas — tvrdi Sosir — pogrešno upućuje na stav da je veza između imena i stvari vrlo jednostavna, tako reći neposredna. „Lingvistički znak ne spaja stvar sa imenom. Već pojam sa akustičnom slikom. Ova slika nije materijalan zvuk, čisto fizička stvar, već psihički otisak toga zvuka” (str. 83—84).

Drugim rečima, između pojma i akustične slike postoji izvestan hijat. Taj prekid je izazvan okolnošću što je lingvistički znak proizvoljan (str. 85). Proizvoljnost se odnosi na konstrukciju znaka; između njegove konstrukcije i označenog (signifié) nemoguće je utvrditi bilo kakvu prirodnu vezu. Reč „kuća” i stvar koju nazivamo tim imenom nisu iste realnosti; prva pripada lingvističkoj (psihičkoj) sferi, a druga sferi realne predmetnosti. I upravo stoga što je reč (znak) proizvoljna u odnosu na označeno, ona nužno sadrži izvestan suvišak značenja koji se ne može motivisati iz sveta realne predmetnosti. Potaknut psihičkim faktorima, i neprekidno se samoprodukujući na psihičkoj ravni, znak zadržava za sebe jednu vrstu sopstvenog legitimiteta. To je ono što su pesnici naslutili znatno pre Sosira: jezik označava nelingvističku ali i svoju sopstvenu stvarnost. Sve društvene ustanove mogu se, manje ili više uspešno, kontrolisati; jezik izmiče toj kontroli, odnosno njega kontroliše njegov sopstveni samoregulativni princip. Na to upravo i ukazuje Sosirova primedba da jezik nije društvena ustanova u svemu slična drugima, nego da je jezik sistem koji zna za svoj vlastiti poredak (str. 32).

Zadržimo se za trenutak na Sosirovom pojmu proizvoljnosti znaka. Znak je činjenica psihičkog reda. Između činjenica psihičkog reda i činjenica realne predmetnosti nemoguće je umetnuti bilo kakvu kauzalnu ili motivacijsku vezu. Reč „kuća” nije odraz predmeta koji nazivamo tim imenom već znak čije važenje za odgovarajući predmet priznajemo. Činjenice psihičkog reda izranjaju iz jezika potpuno nemotivisane zato što su lišene svake čulnosti. U tom smislu one su autonoman proizvod jezičkog mehanizma. Ali selekciju među njima u dijahronijskom poretku ne

vrši samo jezik već i društvena artikulacija koja ih prihvata ili odbacuje sve do momenta dok znak ne uđe u jednom već ustrojenu sistem. Od toga časa jezik postupa po sopstvenim zakonima.

U vreme konstituisanja osnovnih znakova, onih koje Sosir naziva nemotivisanim, jezik ih je morao proizvoditi u neuporedivo većem broju od onog broja koji je do nas stigao u dijahronijskom razvoju. Govorni pojedinci su ti koji ističu svoje leksičke modele, ali koji će od njih biti prihvaćeni a koji odbačeni ne zavisi ni od jezika ni od pojedinca koji se jezikom služe nego od društvenog izbora u kojem je takode moralo biti mnogo kolebanja. Iako između potrebe za društvenom artikulacijom i jezika ne postoji nikakva čulna veza, to još ne znači da između društvene artikulacije i jezičke tendencije za označavanjem ne postoji napon u kojem se psihički mehanizam jezika javlja kao segment jedne šire antropološke potrebe. Ona u sebi supsumira i jezik, pri čemu on zadržava relativnu autonomiju u odnosu na društveni korpus, i to bar iz dva razloga: a) jer je jezik organizam psihičkog porekla i b) jer je njegova funkcija upravo u tome da svojom proizvodnjom znakova neprekidno ukazuje na novo, neotkriveno, nepoznato.

Jezik je potpuno autonoman mehanizam u smislu samoproizvođenja znakova; njemu ništa ne stoji na putu da bilo koju ideju spoji s bilo kojim nizom zvukova (str. 94). To je jedna od posledica proizvoljnosti znaka, a njoj se može pripisati i okolnost što jezički činoci neprestano pomeraju odnos između označenog (signifié) i oznake (signifiant).

Još od Malarmea poezija stihijski poznaje ovaj odnos. Pre njega poezija se pretežno držala tradicionalističke teze po kojoj jezik imenuje stvari. Ona je pevala o stvarima za razliku od modernih koji pevaju o stvarnosti jezika. Zasluga moderne poezije i sastoji se baš u tome što je otkrila onaj sloj jezičkih mogućnosti koji ne služi imenovanju realne predmetnosti. Kao i na svakoj novini, na njoj se insistiralo i ta tendencija još uvek je literarno veoma aktivna. Kao što je Sosir tvrdio da u lingvistici nema mesta za prirodna data (str. 99), tako je i velik broj pesnika išao za tim da iz poezije isključi prirodnu realnost, svodeći je u najboljem slučaju na nejasan nagoveštaj. Interpretator koji želi da po svaku cenu neposredno poveže savremenu poeziju s čulno-predmetnom realnošću — a ne vodi računa o mogućnostima samog jezika i o njegovoj autonomnoj pokretljivosti — naći će se u položaju da mimoide sopstveni predmet. Ali ni analitičar koji bi nastojao da potpuno pre-

nebrezne svet realne predmetnosti, smatrajući ga neznčajnim u svetu poetske stvarnosti, ne bi mnogo bolje prošao od ovog prvog. U Sosirovoj tezi da u lingvistici nema mesta za prirodna data treba videti samo metodološki naučni instrument kojim se vrši ograničavanje predmeta, kao što u nastojanjima pesnika da se potisne prirodna realnost treba spoznati želju da se istakne duhovni stav. To znači da poezija — ma kakva sredstva upotrebljavala — ne odbacuje realnost nego je izražava na specifičnom nivou i putem specifičnih sredstava u kojima dominiraju elementi jezika odnosno njegove neiskorišćene virtualnosti. Insistiranje na jezičkim inovacijama osnovna je karakteristika moderne poezije. Zao-kret od iskazivanja realne predmetnosti ka iskazivanju jezičkih potencijala predstavlja jedan stupanj udaljavanja da bi se na poetskom fonu više istakao subjektivan pesnikov stav prema realnosti a ne topos same realnosti.

Situacija modernog pesništva međutim nikako se ne može izvesti iz jezičke jednačine, iako je ona najvidljivija. Ona se neprekidno uslozjava socijalnim impulsima, mada ovi više ne utiču putem konvencionalne slike razbirljive na prvi pogled već putem promene na jezičkom parametru.

U svojim lingvističkim istraživanjima Sosir je načinio ogromnu razliku između jezika i govora. Čak i kad bi se govori svih pojedinaca sabrali na jednom mestu to još uvek ne bi bio jezik. Jezik po svojoj snazi nadilazi svaki govor i sve njih zajedno. On je sama mogućnost proizvođenja znakova. On je sistem, on je sama mehanika koja uvek iznova može proizvesti govor. Ali upravo zato jezik je jedna apstrakcija, jer mu nikad nismo na tragu, jer nam uvek izmiče novom mogućnošću samoproizvođenja. On iskazuje nešto od svoje prirode u času kad proizvodi nove jezičke mogućnosti, ali čim ih je proizveo postaje govor i ulazi u sistem dijahronije.

Iako su posebni jezici zatvoreni sistemi, svaki od njih pretpostavlja postojana načelâ i po tim načelima isti poredak (str. 118). To znači da svi jezici na svetu nalaze svoje ishodište u istom psihičkom mehanizmu koji na raznim stranama proizvodi različite znakovne sisteme (čime se znak još jednom potvrđuje kao proizvoljnost, kao slučaj), ali koji su bez obzira na različitost upravljani istim mehanizmom proizvođenja. Jezik je u stvari samo dno tog psihičkog mehanizma. Sosir mu pripisuje nadvremeno značenje. To naprosto znači da jezički mehanizam ničim ne može biti ometen u svom funkcionisanju. Čak i kad trpi kvarove, on radi bez zastoja. Upravo ono što možemo nazvati „kvarom”, već s časom pojavljivanja, počinje da dejstvuje kao znak.

U stvari, jezik se i razvija pomoću „kvarova”. Sve dok izvesna fonična supstanca tačno izražava jednu ideju, ona funkcioniše bez zastoja. Pojam je svojstvo fonične supstance, a ova opet svojstvo pojma (str. 125). Sve dok fonična supstanca tačno izražava distinkcije prema drugim pojmovima, ona vrši svoju namensku funkciju, ali čim se taj odnos poremeti, odnosno čim se počne da identifikuje sa foničnom supstancom nekog drugog pojma, onda će se dva pojma stopiti u jednu foničnu supstancu i time prestati da egzistiraju kao posebni, ili će fonična supstanca koja označava jedan pojam nužno morati da se preoblikuje kako bi se razlikovala od druge fonične supstance (tj. drugog pojma), jer u jeziku postoje samo razlike (str. 143). U jeziku je bitno da posebne jezičke jedinice budu striktno omeđene. Fonična supstanca međutim nije bitna po sebi, već po razlici koju stvara u poretku jezika.

Lingvistički sistem zasnovan je na relacionalnom odnosu između niza zvukova i niza ideja. Razlika u zvuku svedoči o razlici u ideji. Jednačenje zvukova, stoga, nužno izaziva jednačenje ideja. Zvukovna razlika dakle mora biti očuvana da bi se očuvala razlika u idejama.

Proizvoljnost znaka čini se kao vrlo neracionalan čin. A upravo je to ono što određuje njegovu korelativnost prema pojmu. Baš proizvoljnost znaka obezbeđuje stabilnost jeziku. Da znak nije proizvoljan, da je on proizvod društvene institucije, lako bi bilo menjati ga po volji. Ali zato što nije tako, zato što on postoji po sopstvenom autoregulativnom principu, on je stabilan i bilo kakve promene u njemu nemoguće je izazvati spoljašnjim putem.

Ali nije svaki znak proizvoljan u onom smislu u kome su to korenske reči. Kada bi svaki znak bio proizvoljan na taj način, teškoće u jezičkom stvaralaštvu bile bi skoro nesavladive. U delove mase znakova — naglašava Sosir — duh uspeva da unese načelo reda i pravilnosti, motivišući sve one nizove znakova koji potiču od korenskih reči. Tako se duh ponovo vraća iz prvobitne iracionalnosti znaka u jedan poredak koji može da se prihvati kao racionalno smislen i u kojem se on oseća kao kod svoje kuće. U tome je značaj relativno motivisanog (str. 156).

Zasluga Ferdinanda de Sosira u nauci o jeziku sastoji se u tome što je on, izučavajući fenomene jezika, stao na striktno jezičko stanovište i što je jezik i njegove fenomene nastojao objasniti isključivo pomoću jezika. Radikalnost rezultata do kojih je došao jeste, pre svega, posledica radikalnosti metode koju je primenio.

Stanovište Ferdinanda de Sossira od samog početka bilo je aistorijsko. „Uopšte uzetv” — pisao je Sosir — „nikada nije neophodno znati prilike u kojima se neki jezik razvijao. Za izvesne jezike, kao što su zend ili paleoslovenski ne zna se čak tačno ni koji su narodi govorili njima, no to neznanje nimalo nam ne smeta da ih iznutra proučavamo i da uočimo promene koje su pretrpeli” (str. 32). Sosir dakle nije dopuštao ikakvu korelaciju između jezika i društvene osnove. Ali tačnije bi bilo reći da se on za tu vrstu odnosa nije interesovao; on ju je svesno zanemario. Na jezik je Sosir gledao kao na autoregulativni mehanizam; jezik je — po Sosiru — psihičkog a ne društvenog porekla. On je tačno uočio da u stvaranju jezičkih znakova najpretežnije učestvuje upravo psihički aparat koji se ravna po sopstvenim zakonitostima, potpuno smećući s uma da on pripada čovekovom društvenom organizmu čiji je ovaj samo deo i koji stoga i sam podleže širim zakonitostima društvenog bića. Pri tom nije od velikog značaja okolnost što se promene u društvenom organizmu zbivaju mnogo brže nego promene u psihičkom aparatu koji produkuje jezik. Jezik kao činjenica psihičkog reda podleže zakonima bioritma koji su neuporedivo sporiji od zakona socioritma. To su dva različita hronometra od kojih svaki pokazuje drukčije vreme. Međutim, psihički mehanizam je relativno samostalan fenomen koji je svoja sopstvena sredstva izražavanja tokom istorijskog razvoja do te mere usavršio i osamostalio da on više ne uspostavlja jedinstvenu korelaciju s društvenom osnovom, a pogotovu ne korelaciju kauzalnog tipa. U tom smislu moglo bi se reći da je jezik nadvremena pojava. Njegova nadvremenost se sastoji u njegovoj moći da stvara višak izražajnosti koji je ponajmanje utilitarne prirode. On nije samo sredstvo kojim se pokrivaju polja društvene potrebe. On je dvosmerno funkcionalan: obeležava stvarnost izvan sebe, ali i svoju sopstvenu stvarnost. Drugim rečima, on je i sredstvo i cilj. On obeležava polja značenja, ali proizvodi i sopstvena značenja. U njemu je utemeljena ogromna psihička moć i njegove nevezovatne mogućnosti upravo su posledica te ogromne psihičke akumulacije što stoji u njegovoj istorijskoj pozadini.

Tragajući za lingvističkom osnovom jezika Sosir je svoje polje proučavanja suzio na izučavanje prirode znaka: šta on jeste po sebi i za sebe, tj. šta on jeste kao lingvistički, jezički fenomen u najužem smislu reči. Iako Sosir koristi reči kao „pojam” ili „ideja”, one u njegovom rečniku nemaju uobičajeno značenje, jer lingvistički znak ne spaja stvar s imenom, već pojam s akustičnom slikom. U izučavanju prirode lingvističkog znaka potpuno je odbačen svet realne predmetnosti, ali ne zato što Sosir taj svet negira već

zato što ga interesuje jedan uži odnos, tj. formiranje lingvističkog znaka i njegova posebna priroda koja se utemeljuje isključivo u jezičkom mehanizmu. Lingvistička kritika koja polazi od ovog Sosirovog nastojanja — koje je u lingvistici potpuno legitimno jer se njime sektor proučavanja precizno određuje — prenosi *ad hoc* taj isti postupak i na izučavanje književnih dela u kojima međutim, važe i druge zakonitosti a ne samo usko semiološke. Sosir je proučavao jezik kao semiološki sistem, što znači da su sve stvarnosti morale biti podvedene pod pojam znaka da bi uopšte mogle biti izmerene sa stanovišta jezika. Stvarnost koju opisuje književno delo nužno se služi jezikom (jer drugog instrumenta nema) ali stvarnost se ne svodi samo na jezik, mada ova mora biti kroz jezik provedena da bi uopšte bila artikulisana. Lingvistička kritika se na tome zaustavlja, odmeravajući jezičke efekte unutar posebno uzetih reči (znakova). Njen metod je mikro-analitički. Protiv toga se, dabome, ne može imati ništa. Ali u književnom umetničkom delu problem nije morfološke već sintetičke prirode. Značenje je uvek značenje celine a ne izdvojenih segmenata. Time nisu negirani izdvojeni segmenti nego je naglašena potreba da se ovi unesu u šire celine u kojima i od kojih dobijaju značenje. Reč je segment situacijskog kompleksa, a situacijski kompleks je uvek društvene i tek posredno jezičke prirode.

Veliku popularnost Sosir nije postigao isključivo rezultatima vlastite lingvistike već jednom okolnošću psihološke prirode. Njemu je pošlo za rukom da strogo naučno definiše svoj osnovni predmet. Teorijom o znaku Sosir je stao na jednu čvrstu tačku. U njegovoj teoriji svaki činilac postao je merljiv i proverljiv, a to je upravo bilo ono što je književnoj kritici prve trećine dvadesetog veka u mnogom pogledu nedostajalo. Zato je ona obratila izuzetnu pažnju na implikacije Sosirove lingvističke teorije. Ako je Sosiru pošlo za rukom da pronađe osnovni postulat, osnovni ugaoni kamen isključivo u jeziku, nije bilo daleko od pomisli — utoliko pre što i književno delo egzistira u jeziku — da upravo Sosirova teorija posluži (makar i privremeno) kao temeljni oslonac i same književne kritike. To se i dogodilo. Oni kritičari koji su manje verovali u reč, odnosno u reč onako kako ju je Sosir shvatao, počeli su se osvrutati oko sebe, tražeći nešto što bi bilo sličnije njihovim verovanjima, pa je ubrzo aktualizovan ruski formalizam ili je započeto traganje u smeru koji je odredio strukturalizam ili imanentna kritika. Ali bilo kakve da su transformacije principa književne kritike vršene jezik je — sasvim u duhu sosirovske tradicije — ostao u centru pažnje. S obzirom na taj osnovni postulat književna kritika se dugo održavala na tom jezičkom ta-

lasu, što samo po sebi nije bilo rdavo; rdavo je međutim bilo to što je ta kritika u meri u kojoj je tonula u jezik kao u jedini književni medij sve više postajala aistorijska, jer je u tumačenju književnosti sve više primenjivala aistorijske metode, budući da je jezik shvatala kao realnost na koju društveno-istorijska svest nema nikakvog uticaja.

Iako je jezik bio u središtu pažnje Ferdinanda de Sosira, on ga ni na jednom mestu nije definisao ili, što je tačnije, on je pokazao nemogućnost njegovog definisanja. Postoji neka vrsta izlazne pućanje iz jezika u govor, ali povratan put ne postoji, jer da bi se definisao jezik, odnosno da bi se otkrio njegov mehanizam funkcionisanja, bilo bi potrebno imati u vidu sve pojedinačne govore („zbir govornih slika”); tek bi se tako mogla dotaći društvena veza koja ustanovljava jezik (str. 23). Međutim, iako de Sosir nije odricao jeziku bitno društveno znaćenje, on ga je smatrao posledicom prirodne sposobnosti čoveka čije je izвориšte isključivo u psihičkom. Psihičku i društvenu realnost de Sosir je posmatrao kao sasvim izdvojene entitete koji se ni u jednoj tački ne dodiruju i međusobno ne uslovljavaju.

Dalji razvoj lingvistike, iako u nekim elementima drukćiji, u osnovi je saglasan s osnovnom Sosirovom idejom da se jezički entitet mora strogo razgraničiti od društvenog entiteta. Noam Čomski, tvorac mentalističke teorije jezika, strogo se drži te sosirovske orijentacije, u nekim ključnim tačkama čak je i produbljuje.

Čomski polazi od znakovnih kombinacija, ali njegov cilj nije — kao kod Sosira — da ispita njegovu prirodu, nego da se putem spoznaja koje od njih dobiva spusti na samo dno, tj. u sistem koji neke semantičke interpretacije dopušta a druge onemogućuje. Njega zanimaju „pravila” i „principi”. Intelektualna organizacija — tvrdi Čomski — je neophodna pretpostavka sticanja jezika (Noam Čomski: *Gramatika i um*, Nolit, Beograd, 1972, str. 38). Principima koji leže u osnovi generativne gramatike ne može se ovladati putem iskustva.

Metodološki pristup Čomskog fenomenima jezika je — laboratorijski eksperimentalan. Kao da tipovi društvenog govora ne mogu obezbediti dovoljno zanimljive građe za one dedukcije koje Čomski i inače izvodi. Njegov pristup fenomenima jezika je intelektualistički, pa nije neobično što su mu i rezultati takvi. On traga za principima ne u živoj jezičkoj masi nego u kombinacijama laboratorijskog tipa. Osnova iz koje on izvodi svoje dedukcije je veštačka. Odbijanje da se kao eksperimentalna osnova uzme društvena govorna masa ukazuje na imanentnu pretpostavku da društveni činoci ne igraju ni-

kakvu bitnu ulogu u formiranju jezičkih „pravila” i „principa”. Potreba za generativnom gramatikom izvučena je iz ove negativne premise.

Principi jezika moraju se tražiti u suštinskoj organizaciji intelekta (str. 39). To objašnjava vraćanje Čomskog na tradiciju univerzalnih gramatičara XVII i XVIII veka koji su razlikovali dubinsku i površinsku strukturu jezika, pri čemu se apstraktne mentalne strukture povezuju i povezujući određuju njihove površinske forme.

Cilj generativne gramatike ne sastoji se u nastojanju da se pomoću znakovnih kombinacija otkrije nešto od prirode jezika — kakve su bile ambicije Sosirove — nego joj je cilj da se utvrde priroda mentalnih procesa, mehanizam percepcije i produkcije kao i mehanizmi pomoću kojih se stiče znanje. Cilj je dakle psihološko-filozofske prirode a generativna gramatika služi kao pretekst za antropološko-lingvističku teoriju (str. 49—50).

Sam Čomski svoju teoriju određuje kao mentalističku (str. 62). U odnosu na Sosira to je znatnije sužavanje osnove. Sosirova pretpostavka o psihičkom poreklu jezika i o prirodnoj sposobnosti čoveka da upotrebljava jezik, ovde je redukovana isključivo na um. Um je demijurg koji stvara jezik. I budući da je on potpuno nezavisna instanca koja ni sa čim ne uspostavlja odnose, sam vaspostavljajući poredak u jeziku, Čomski — sasvim u skladu sa svojom teorijom — na gramatiku gleda kao na autonomnu nauku nezavisnu od značenja (str. 88). U izvesnom smislu ta opaska je tačna. Gramatika je nezavisna od značenja sve do trenutka dok se u njena „pravila” i „principe” ne uvede situacijski kompleks društvene govorne mase. Sve dok se to ne učini ona miruje u savršenstvu svojih „pravila” i „principa”. Gramatika kao oblast potencijalnih jezičkih formi postoji uporedo s jezikom i u njegovoj funkciji što znači da ona ne može postojati pre jezika i mimo njega.

Jezik je vezan za specifičnu vrstu mentalne organizacije. On nema nikakve veze s onim što se može naći kod životinja. On je kvalitativno drukčiji fenomen na određenom stepenu složenosti čovekove mentalne organizacije (str. 248). Nema nikakve sumnje da je sposobnost proizvodjenja jezika stajala i morala stajati u dubokoj funkcionalnoj vezi s čovekovim opštim psihičkim moćima. U meri u kojoj su se te moći dijalektički transformisale, morala se radikalno transformisati i složenost njegove jezičke organizacije. Ona nije samo jednostavan rast prvobitno date psihičke moći koja proizvodi jezik. Jer ako bi to bilo tako, onda bi sve vrste jezika pa i životinjski, u svojoj evoluciji dostigle približno jednak nivo. Međutim, ništa tome slično se ne

dešava. Izvesne biološke vrste ostaju zauvek zakovane za svoje prvobitne biološke pretpostavke. Složenost njihove „jezičke“ organizacije stajala je u tačnoj razmeri s njihovim opštim „psihičkim“ moćima, a ove su bile opet uslovljene instinktivnim snagama samoodržanja. One nikada nisu razvile svest kao viši oblik psihičke organizacije, a upravo je svest osnovna pretpostavka za proizvođenje jezika.

Na ova i slična pitanja Čomski odgovara svojom neo-platonističkom teorijom o urođenim osobinama uma i odlikama jezičke strukture. Ako se time hoće reći da su osobine čovekovog uma i odlike jezika kojim on govori kvalitativno drukčije od svega drugog što nalazimo u biološkom svetu, lako bismo se mogli složiti s njim. Ali Čomski u stvari tvrdi nešto drugo: um je u potpunosti samostalna instanca koja produkuje jezik iz sebe i tu sposobnost ne treba dovoditi u vezu ni sa čim drugim. Mi ne polemišemo s upotrebom pojma „urođena osobina uma“, jer ono što je osobina nečega predstavlja istovremeno njegov organski sastavni deo. Čovek se razvijao drukčije nego ostale životinjske vrste i zato je on stekao izvesne osobenosti koje ga od životinjskih vrsta i odvajaju. Ali Čomski greši kad misli da je rast urođenih osobina uma isključivo njegov sopstveni proizvod. Celokupna istorija čovečanstva radila je upravo na stvaranju „urođenih osobina uma“ i da nije bilo ovog silnog napora ne bi bilo ni „urođenih osobina“, pa ni uma.

Mentalistička teorija Čomskog zbog svoje idealističke utemeljenosti nije u stanju da objasni kako to sam um može da proizvede jednu tako izuzetno složenu organizaciju kao što je jezik kao ni principe njegovog strukturiranja. Ostati kod urođenih osobina i pozivati se samo na njih znači ne objasniti ništa, sem ukoliko se u objašnjenje ne uvede teološki princip.

Sa sličnom aporijom susretali smo se i kod Sorira. Ali švajcarski lingvist ostao je kod relativno neutralne formulacije o „prirodnoj“ sposobnosti čoveka da proizvodi jezik. Prirodna sposobnost svakako postoji, ali u momentu kada čovek postaje svesno biće ona počinje da igra tek sekundarnu ulogu. Prirodna sposobnost čovekova se u njegovoj društvenoj organizaciji pojavljuje i može pojaviti samo kao društveno artikulisana. Ona je uvek posredovana društvenim bićem i nikad nije čisto prirodna. Životinje se nalaze na čisto prirodnom nivou i zato one i jesu životinje. Stoga one nisu u stanju da prekinu lanac koji ih ropski vezuje za njihov „prirodni nivo“.

Razdvajanje prirodnog nivoa od društvenog jeste apstrakcija koja ima uslovno značenje. Društveni nivo je takođe prirodni nivo — *prirodni nivo*

čoveka i njegove svesti. Čovek ne može živeti na način na koji su živeli njegovi preci pre milion godina zato što je taj „način“ za njega istorijski postao „neprirodan“. Promene koje su se s čovekom događale tokom njegove istorije nužno su uticale na sve uslove organizacije njegova života, pa i na njegovo shvatanje prirode i prirodnosti, jezika i svesti.

I u teoriji Ferdinanda de Sosira kao i u teoriji Noama Čomskog postoji pokušaj da se jezik odvoji od svoje društvene osnove i da se posmatra i izučava kao potpuno samostalan fenomen. Takvo odvajanje dopustivo je samo u eksperimentalne svrhe ili u svrhu nekih posebnih apstrahovanja. I jedan i drugi autor odustali su od pokušaja da makar približno odrede šta je to jezik. Sosir ga je bacio u metafizičku dubinu u kojoj jezik nema jasnu konfiguraciju, dok je Čomski jezik predao na raspolaganje umu, proglašavajući ga za jedinog vlasnika jezika. Drugim rečima, društveni čovek koristi jezik, ali ne upravlja njegovim procesima niti ga stvara. U terminologiji Čomskog um je samo jedna metafora, mada bi on želeo da joj prida zbiljsko značenje. Uma nema niti ga može biti izvan pojedinaca, kao što jezika nema niti ga može biti izvan svesnih pojedinaca. Teza Ferdinanda de Sosira da je samo jezik društvena činjenica a da to nije govor pojedinaca samo je svesno izvedena radikalizacija kojom se jezik za svagda proglašava nepoznanicom. Sosirov agnosticizam i teza Čomskog o urođenim osobinama uma koji pomoću njih i iz njih proizvodi jezik imaju u osnovi istu ulogu: potpuno isključenje jezika sa terena društvenih aspekata.

Reči nemaju samo lingvistički nego i društveni aspekt. Sosir je pokazao da se lingvistički znak može tretirati sa stanovišta odnosa fonične supstance i pojma koji se tom foničnom supstancijom određuje — i to je uže lingvistički aspekt znaka. Tu se ispoljava poseban vid energije jezika kao psihičke tvorevine. Naglašavanje Sosirovo da reči nisu nomenklatura realno-predmetnog sveta ima međutim smisla samo ako se želi izdvojiti čisto lingvistički aspekt jezika da bi se proučio ergon jezika.

Lingvistička kritika preuzela je od lingvistike lingvistički aspekt znaka nastojeći da isključivo pomoću njega odredi u književnoj tvorevini njen književni aspekt. Podstaknuta modernom lingvistikom književna kritika je pošla srodnim putem u nameri da odredi predmet izučavanja književnog dela. Za izvesne vrste savremene književne kritike (lingvističku, strukturalističku, fenomenološku itd.) predmet izučavanja nije samo književno delo već nešto što je u njegovoj dubini i što ga iz te dubine određuje. Za lingvističku kritiku — to je jezik književnog

dela; za strukturaliste — struktura, odnosno literarnost; za fenomenologe — duh itd. Sve njih karakteriše jedna zajednička oznaka: odvajanje od čulno-predmetne realnosti koja je u književnom delu najvidljivija.

Nastojanja koja idu ka odbacivanju svih metaliterarnih činilaca svode književno delo na lingvističko-strukturalni niz koji je oslobođen svakog vanjezičkog značenja. Međutim, čim se analize izvode po sebi, tj. van značenja koje struktura nosi i van smisla koji lingvistički aspekt književnog dela ispoljava, književno delo se pokazuje, lišeno svoje vezanosti za društvenog čoveka kao proizvod aistorijskog duha koji slepo traga za svojom esencijalnošću. Vanvremenski moment književnog dela je iluzija mada se ona uvek iznova pothranjuje činjenicom što sva velika književna dela prevazilaze vreme u kojem su nastala i na koje se odnose. To je posledica toga što je antropološki aspekt književnog dela širi od istorijskog aspekta. Ali antropološki aspekt ne postoji kao apsolutno nezavisan, budući da je on čvrsto vezan i uslovljen istorijskom perspektivom kroz koju se ispoljava. Saznanje o antropološkoj dubini dela može ići samo kroz analizu njegovog pratećeg istorijskog momenta. Između antropoloških i istorijskih valera postoji jedinstvo, mada se događa da se ove vrednosti često suprotstavljaju jedne drugima. Ako književna kritika zapostavlja istorijski moment, insistirajući na strukturama po sebi i jezičkim vrednostima po sebi, ona, vršeći nelegitimne apstrakcije, nužno dolazi do zaključka o jeziku po sebi i antropologiji po sebi, čime književno delo biva ispražnjeno od svoje suštine, jer se odbacuje regulativan princip istoričnosti.

Lingvistička teorija Ferdinanda de Sosira izvršila je neposredan ili posredan uticaj na savremenu književnu kritiku i njenu metodologiju u sledećem smislu:

- ona je, definišući pojam relativno samostalne snage jezika, ukazala na nova polja izučavanja
 - na zvučnu i kombinatornu snagu jezika;
- ona je, razdvajajući jezik od govora, podstakla primenu aistorijskog metoda u tumačenju književnog dela;
- književna kritika je, preuzimanjem lingvističkog metoda, sve vrednosti književnog dela redukovala na lingvističke u užem ili širem smislu;
- lingvistika je, agnosticističkim prilazom fenomenu jezika, podstakla apstrakcionističke vidove književne kritike i konačno;
- ona je, vezujući pojam isključivo za akustičnu sliku znaka, odstranila sferu društvenih značenja kao ovoj nesaobraznu.